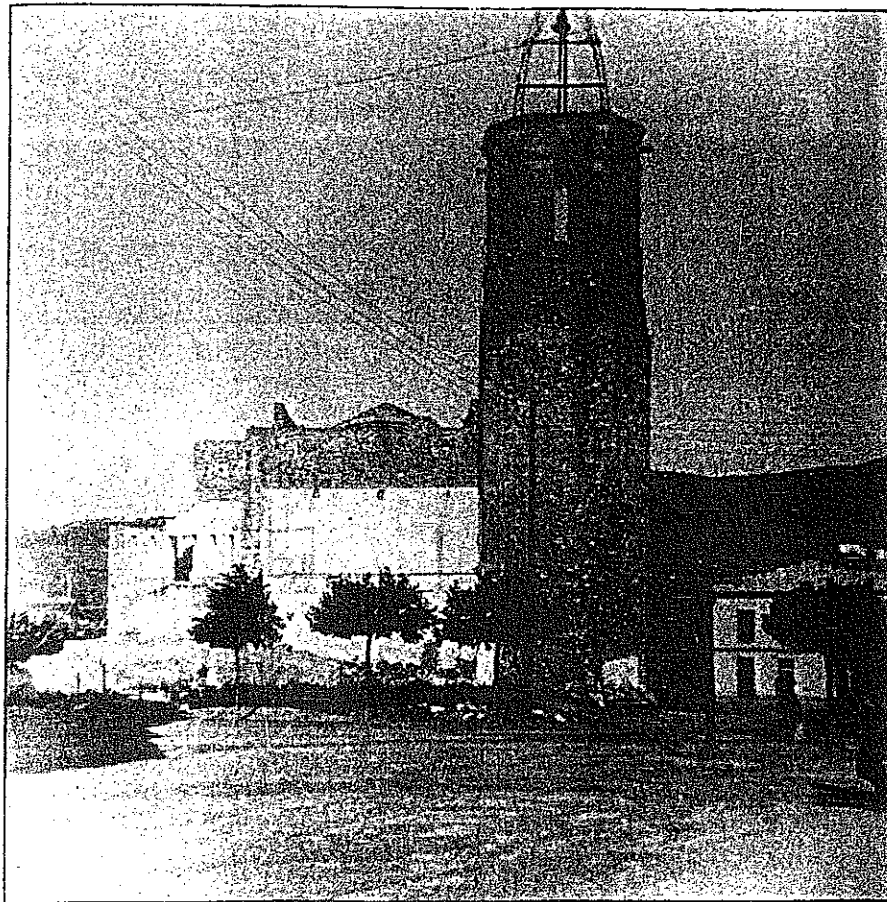

El passat d'un poble (el franquisme a La Garriga)

NOTAS: 6

Debut 33
28 Març 2000

Montse Asensio Montaner

Breu Comentari:

Aquest treball intenta ser una exposició de fets que ha viscut aquesta terra, Catalunya, i més concretament el meu poble durant una època caracteritzada per l'imposició d'un règim de caire dictatorial, que va marcar la vida dels seus ciutadants. La finalitat bàsica és fer un estudi de si hi va haver una lluita antifranquista a La Garriga, no només de caire militar sinó també cultural, durant i després de la guerra civil.

En la primera part d'aquest treball intentaré fer una exposició d'aconteixements de l'època a grans trets, que em permetin, posteriorment, endisar-me en el tema concret d'aquesta memòria que són els esdeveniments que es van produir a La Garriga durant aquest període de temps. Al final d'aquest treball faig un recull de la bibliografia emprada per la elaboració del mateix.

Índex:

Breu Comentari (pàg.2)

1.- Introducció. (pàg.4)

2.- Què va ser el Franquisme i què va suposar. (pàg.5-11)

3.- El Franquisme a La Garriga i a la Comarca. (pàg.12-18)

4.- Entrevistes. (pàg.19-26)

5.- Anàlisi de les entrevistes. (pàg.27)

6.- Conclusions. (pàg.28)

7.- Altres conclusions. (pàg.29-30)

8.- Valoració personal. (pàg.31)

Bibliografia (pàg.32)

1.- Introducció

Abans de fer l'exposició d'aquest treball, crec que és convenient fer una breu introducció del marc social i polític en que es trobava immersa la societat espanyola durant el primer terç del segle XX. Entre 1923-1930, Espanya es trobava sota un règim dictatorial que tenia com a figura més rellevant Primo de Rivera; després d'aquest període es va establir la Segona República Espanyola, amb la qual semblava que la gent sortia del pou que havia suposat un règim dictatorial, i es retornava les llibertats democràtiques a la població. Així aparegueren idees tan progressistes com el fet que les dones tinguessin la possibilitat de votar arreu de l'estat. A Catalunya es va promulgar el seu Estatut i es reconegué la Generalitat com el seu màxim òrgan representatiu. Ara bé, tot i l'eufòrica incial, ràpidament la inestabilitat econòmica (repercussió indirecte del crack del 1929, que va sacsejar l'economia mundial), però sobretot la inestabilitat política (moviment constant en la direcció del govern), va portar a un clima d'agitació i malestar arreu d'Espanya, que va ser aprofitat per l'aixecament en armes de militars contraris a la república i recolzat per una part important de la població. Així va començar un període de conflictes bèl·lics que va acabar amb l'establiment de la dictadura del general Francisco Franco.

Per fer un anàlisi del que va suposar la Guerra Civil i, consegüentment, la dictadura en el nostre poble, s'han de tenir en compte un conjunt de fets a priori, tot analitzant-los de la manera més objectiva per no caure en subjectivismes fàcils. La Garriga, com la majoria de pobles del vallès i la resta de Catalunya va tenir partidaris del bàndol republicà i del bàndol nacional; el partidisme cap a un o altre bàndol en molts casos era justificat per les ideologies, interessos o d'altres factors que més endavant intentaré exposar.

2.- Què va ser el Franquisme i què va suposar.

El franquisme fou el règim polític que sorgí de la victòria del bàndol sublevat en la Guerra Civil Espanyola, i ocupà el període de 1939 fins 1975. El règim de Francisco Franco va tenir alguns trets feixistes, especialment durant els anys 40 i 50, i es va caracteritzar per ser un règim autoritari on es van cometre tota mena de violacions dels drets humans.

Els principis ideològics del franquisme eren una barreja de les posicions ultraconservadores dels més poderosos en l'aspecte social i econòmic, i de l'exèrcit i altres grups tradicionalistes en l'àmbit polític i cultural.

El període del franquisme es pot dividir en dues grans fases: fins a 1959 i des d'aquesta data fins a la seva fi, és a dir, fins la mort del general Franco. La primera etapa es caracteritza per la pobresa dels treballadors, l'autarquia econòmica i el domini de l'oligarquia tradicional. La segona, en canvi, es caracteritza per un desenvolupament econòmic i social, per les migracions cap als suburbis de dins i fora d'Espanya, i per una apertura política, clarament insuficient -tot i que ja era un inici- davant les demandes d'una part cada vegada més majoritària de la societat.

En la dècada dels quaranta es visqué una gran misèria, els nivells productius eren per sota dels anys anteriors a la guerra. La responsable d'aquesta situació va ser l'autarquia que va establir l'Estat. Aquest intevencionisme va generar un ampli mercat negre, l'estraperlo, que consistia a comercialitzar part de la producció fora dels canals oficials i vendre-la a preus més alts, aprofitant-se de la cartestia general. L'estraperlo va existir fins ben entrats els anys cinquanta, perquè aquestes mesures afectaren traficants menors, i en canvi els grans estraperlistes sovint comptaven amb la complicitat o tolerància de moltes autoritats. En definitiva, es visqué en aquests anys una gran misèria, perquè mentre que els preus es mantenien alts, els salaris eren molt baixos.

Els anys quaranta també es caracteritzen per una impacable repressió, que va crear una atmosfera de terror. Les institucions republicanes van ser eliminades, al igual que tots els partits, sindicats i entitats que s'havien posicionat contra el bàndol franquista. La repressió portada a terme durant la guerra va continuar al llarg dels primers anys del nou règim: afussellats, empresonats i enviats a camps i batallons de treballadors. Els funcionaris de les institucions republicanes van ser depurats. Cal destacar que la repressió va ser especialment dura en els territoris on hi havia una llengua diferent al castellà. L'Estat va ser declarat confessional i es va deixar en mans de la jerarquia eclesiàstica el control de la cultura i es va establir la censura per a publicacions i productes culturals en general. Una altra mesura que va fer el règim va ser el retorn de les terres i empreses afectades per la reforma agrària i les col·lectivitzacions. La llei fundamental de contingut social va ser el *Fuero del Trabajo*.

Al llarg de 1940, s'estructurà el sindicalisme vertical, és a dir, tots els membres de la nació envers un fi comú. Això afavoria els patrons; no oblidem que aquesta classe social va donar suport al bàndol nacional en molts punts de la geografia catalana.

Durant els quaranta, algunes forces que havien donat suport a la República optaren per la lluita armada. Confiaven en la intervenció al seu favor dels països democràtics, però la divisió entre els partits antifranquistes i l'actitud poc decidida respecte a la caiguda de la dictadura de les potències occidentals afavorien la consolidació del franquisme i, per tant, el fracàs de l'oposició.

La dècada dels cinquanta es va caracteritzar per l'acceptació del règim franquista per part dels països occidentals. Això va ser degut gràcies a dos factors: la fase del creixement econòmic (Espanya oferia millors possibilitats d'intervenir i obtenir beneficis, perquè la dictadura impedia l'existència d'un moviment sindical). I el segon factor és la Guerra Freda (les dues superpotències, Unió Soviètica i els Estats Units, buscaven aliats i l'Estat Espanyol es va anar incorporant al bloc occidental mitjançant un acord que consistia en ajuts econòmics i suport internacional per part nord-americana, a

canvi de cedir el territori espanyol per a la instal·lació de bases militars d'aquell país).

Durant el període 1957-1959 és clau en l'evolució del franquisme, quan el domini passà de mans de l'oligarquia tradicional cap a la burgesia industrial i financera.

Els anys cinquanta és una etapa de creixement econòmic gràcies a la recuperació dels nivells productius de la preguerra. La producció per habitant va començar a pujar, ja que va augmentar la productivitat de l'economia espanyola, gràcies a les grans inversions estrangeres en l'indústria (el 1957 es va liquidar l'autarquia, perquè va provocar una alta inflació). L'any 1959 s'aprovà *el Plan de Estabilización*, que reduïr l'intervencionisme del govern i va obrir les fronteres amb altres països europeus.

Cal destacar que Catalunya va protagonitzar un creixement econòmic, especialment industrial, per sobre de la mitjana espanyola (instal·lació de la SEAT a Barcelona l'any 1951 que va ser creada amb altres països europeus).

En els anys cinquanta les condicions de vida van començar a millorar. La fam va desaparèixer per a la majoria dels espanyols amb les migracions i l'augment de llocs de treball a les ciutats. Una família obrera començava a tenir més ingressos que despeses.

Les noves mesures de finals de dècada van incloure el canvi de mecanisme de fixació dels sous. Des de 1958 ja no els decidia el govern, sinó el pacte entre patrons i treballadors amb un conveni col·lectiu. Això va produir una important millora dels salaris. Van aparèixer els nous barris de residència obrera a causa de que els immigrants del camp es concentraven en suburbis de mala qualitat sense serveis socials i amb nul·la urbanització.

La cultura es va mantenir sense grans canvis respecte l'època anterior. L'ensenyament elemental, mitjà i superior estava sota l'estricta control de les institucions oficials.

Els cinquanta es caracteritzaven per la reorganització de l'oposició. L'oposició de l'interior va esdevenir la més important. Aquest fet va ser degut a dos factors: el creixement dels moviments crítics al franquisme a diferents llocs d'Espanya i l'evident fracàs de les forces polítiques a l'exili.

Les tensions esclataren el febrer de 1956, però no foren fonamentalment obreres sinó estudiantils.

L'oposició al règim va consistir fonamentalment en moviments socials de grups que defensaven els seus drets i reivindicaven millores en les seves condicions de vida i feina. La lluita social esdevenia política i antifranquista per dos motius: perquè el règim afavoria als grups més alts i perquè qualsevol movilització topava amb repressió i prohibicions. Per tant, de la demanda de l'augment del sou es passava a la demanda del dret de vaga i a l'antifranquisme.

En la dècada dels seixanta cal destacar l'allau immigratòria i la sortida de l'autarquia. Però el sistema polític es va mantenir força invariable. Es va fer la *Ley Orgànica de l'estado* amb l'objectiu de perpetuar el franquisme després de Franco i de donar un aspecte constitucional i modern al règim. La més important operació per intentar perpetuar el règim fou la proclamació de Joan de Borbó com a successor de Franco.

L'estabilitat política interior es va veure trencada a finals de la dècada per les activitats de l'oposició i els moviments socials, i per l'esclat de l'escàndol al voltant de l'empresa Matesa (va rebre subvencions oficials per activitats que mai no es van arribar a fer).

L'economia va protagonitzar grans canvis positius ja que es van crear lleis i normatives que van permetre millorar el desenvolupament econòmic del país. Espanya es va convertir en un país industrialitzat i desenvolupat gràcies a aquestes dues condicions: tenia una infraestructura i uns hàbits econòmics pròpis d'aquesta mena de països i la major part de la producció anava

destinada al mercat interior ja que la mà d'obra començava a estar millor remunerada.

El creixement econòmic espanyol al llarg de la dècada dels seixanta fou el segon més gran del món. Però aquest creixement va ser ràpid i desordenat, massa dependent de l'exterior, etc. L'augment de les importacions va ser molt per sobre del de les exportacions i va provocar un gran dèficit de la balança comercial.

Durant la dècada dels seixanta, com ja he dit abans, va haver-hi transformacions socials importants. Una d'elles va ser les grans migracions. En primer lloc interiors, des de les zones agrícoles fins a les urbanes i costaneres. Catalunya va tenir un saldo migratori de 950.000 persones durant el període de 1961-1965. L'allau immigratòria afectà gairabé tot el país, però es concentrà en la província de Barcelona. La segona gran transformació social va ser la pèrdua de l'hegemonia del sector primari en la població activa espanyola. I finalment, la tercera transformació va ser la creació de l'Estat de Benestar, que va produir millores socials i econòmiques.

L'obertura política va tenir un reflex cultural amb *la Ley de prensa*, impulsada pel ministre Manuel Fraga. Es va eliminar la censura prèvia i es van obrir les possibilitats d'expressió d'idees. Això no vol dir que ni hi hagués una llibertat total perquè es segrestaven les publicacions "a posteriori".

L'oposició al franquisme durant els seixanta fou ja gairebé totalment a l'interior de l'Estat espanyol. Cada cop s'unien focus més importants de lluita antifranquista, un d'ells era el sector de l'Església catòlica. Cap a final de 1964 es fundà la comissió obrera central a Barcelona a la parròquia de Sant Medir (Sants, Barcelona).

El moviment obrer va ser el tipus de movilització antifranquista més important d'aquests anys. El seu objectiu fonamental no era l'enderrocament de la dictadura sinó les condicions de vida i feina dels treballadors. Durant aquest període es produí grans onades de vagues a les empreses.

Les CCOO es referen i l'any 1966 esdevingueren les principals protagonistes del moviment obrer. Els capellans obrers s'implicaren amb el sindicalisme, el moviment estudiantil, les reivindicacions nacionalistes i el moviment veïnal, etc. El PSUC es convertí en el partit antifranquista per excel·lència a Catalunya i el PCE a la resta d'Espanya.

La capacitat del règim d'adaptar-se a les novetats de la societat espanyola era molt limitada i això va provocar que el règim patís crisis polítiques. Sectors socials que tradicionalment hi havien donat suport (església, exèrcit i burgesia) començaven a oposar-s'hi, perquè no veien amb bons ulls la seva capacitat tan escassa d'adaptar-se a les novetats de la societat espanyola

Al costat del moviment obrer tradicional sorgí un altre tipus de movilització dels grups socials més baixos: el moviment veïnal (lluita dels habitants dels barris obrers per a millorar les seves condicions). L'any 1970, aparegueren a Barcelona i a altres grans ciutats de l'Estat les primeres associacions de veïns. El seu creixement fou molt ràpid i les seves movilitzacions de les més massives.

El moviment universitari també va tenir un ampli ressó entre els cada vegada més nombrosos estudiants. També es desenvolupà un ampli moviment feminista, que lluità per la igualació legal i real de les dones respecte els homes. Una altra novetat d'aquests anys va ser la presa de posició al costat de la lluita antifranquista per part de molts col·legis professionals (arquitectes, advocats, etc.) que donaren també suport als moviments socials.

L'oposició no va aconseguir enderrocar el franquisme sinó que va aconseguir que no continués després de la mort de Francisco Franco. Però no tots els antifranquistes tenien el mateix model de democràcia: a l'extrema dreta es trobava el búnquer, que volia el continuisme del franquisme. Al seu costat hi havia els franquistes aperturistes, que acceptaven la democràcia liberal amb alguna limitació. Altres polítics del sistema franquista defensaven la reforma profunda del franquisme cap a una democràcia liberal sense limitacions. En

l'àmbit espanyol, d'aquest grup naixerà la *Unión Democràtica* i a Catalunya l'Unió Democràtica de Catalunya i la nova Convergència Democràtica de Catalunya. A l'esquerra els grups polítics i sindicals demanaven una ruptura amb el franquisme i la instauració d'un règim semblant a la Segona República. En aquesta línia es trobaven els comunistes (PCE, CCOO i PSUC), els socialistes (PSOE) i els nacionalistes catalans (ERC) i bascos d'esquerra.

Per tant, s'ha d'aclarir que no tots els antifranquistes tenien el mateix model de democràcia i fou durant el període de la transició quan s'imposa el sistema polític actual.

3.- El Franquisme a La Garriga i a la Comarca

Els primers anys hi hagué una repressió impacable. Aquesta repressió havia de crear una atmosfera de terror i d'inseguretat que paralizés tota acció contra el nou règim, però això provocava motius de revenja.

Malgrat l'alt nombre d'exiliats polítics, a la comarca foren més d'un centenar els que van morir afusellats al Camp de la Bota entre 1939-1943. De les poblacions del Vallès Oriental va ser Caldes de Montbui la més afectada: amb 30 execucions (unes de les poblacions amb més repressió de tot Catalunya). Granollers també va pagar un preu alt (18 execucions), Sant Feliu de Codines (8) i la Garriga (7). En total aquesta repressió afectà 20 pobles de la comarca, i majoritàriament recaigué sobre militants anarquistes (50%) i d'ERC (38%). Les execucions es portaven a terme a partir de consells de guerra en els quals estaven pràcticament en una total indefensió. La violència física sobre les persones fou la repressió més dràmatica, però no l'única. Una altra mesura repressiva van ser les depuracions en les institucions públiques que estigueren sotmeses les persones sospitoses d'esquerranisme o catalanisme, això va provocar els primers recels i la pobresa de qualsevol manifestació pública que no fos política o religiosa. A Granollers la depuració va ser molt ràpida, de manera que el 18 de Març de 1939 ja s'havia acomiadat prop d'un centenar d'empleats municipals, que serien substituïts pels funcionaris readmesos i per nous contractes interins. A partir d'aleshores el procés de depuració s'havia d'ajustar a la normativa dictada pel Ministeri de Governació i començaven a instruir-se expedients. És a dir, el procés de depuració es fomentava en la pressumpció de culpabilitat, i aquesta podia basar-se simplement en "ser considerado desafecto de la Causa Nacional". El rigor amb què eren jutjats (en alguns casos se'ls sancionava per passivitat i falta de cooperació amb el triomf del feixisme), i la severitat de les sancions (de la suspensió temporal de feina i sou, fins a l'acomiadament definitiu i inhabilitació per sol·licitar l'ocupació en altres corporacions), donen una idea de la persecució impacable que s'instaurà contra aquells sectors compromesos amb el sistema polític republicà.

Cal afegir-hi les confiscacions i espoli de béns i patrimonis, tant de persones particulars com d'associacions de caràcter republicà, catalanista o obrerista. Però també cal remarcar una altra forma de repressió, pública i privada. La repressió lingüística. S'imposa el castellà en tots els mitjans de comunicació social i en tots els serveis públics, i fins i tot era perillós parlar en català a la feina. El 20 de maig de 1939 el comandant militar enviava una notificació a l'alcalde de Granollers perquè "por el medio más rápido y que más crea conveniente, haga saber a todo el pueblo en general y comerciante en particular, que en el plazo de ocho días han de desaparecer todos los letreros que no estén redactados en el Idioma Oficial Español. Al terminar el citado plazo comunicará a esta Comandancia Militar los nombres de los contraventores para serle impuesta la sanción correspondiente". La resistència passiva dels granollerins enfront d'aquesta mesura s'allargà durant mesos, perquè va caldre una altra notificació semblant el mes de juny.

De fet, malgrat la forta pressió política i ideològica que els aparells del nou règim exercien sobre la població (les revistes locals que editava Falange en són un bon testimoni), no semblava que aconseguissin crear una opinió favorable i una acceptació real del nou sistema: segons els informes que elaborava el propi Servei d'Informació i d'Investigació de Falange, a Granollers "el 90% de los vecinos son indiferentes o contrarios a nuestro Glorioso Movimiento (...) el ambiente refractario a nuestro Glorioso Movimiento es debido a los arraigados sentimientos marxistas".

El desembre del any 1939 apreix imprès senzillament un simple full que porta l'encapçalament *Hoja d'Acción Católica*. La *hoja* s'enviava als afiliats d'Acció Catòlica i als que se'n feien subscriptors. Aquesta tenia un contingut espiritual i també hi havia una petita secció de Notes Històriques sobre la Garriga. Estava escrita, naturalment, en castellà.

El febrer de 1940 es va crear a la Garriga la Junta Parroquial d'Acció Catòlica i Josep Maurí en va ser el president. Per ell la joventut era la seva preocupació principal: organitza actes de pietat, cercles d'estudis, exposicions i

parla molt amb els joves. Crea una biblioteca, comenta llibres, explica la història del poble relacionada amb l'església i el país. És d'aquesta manera que va creant al seu entorn un grup de joves adeptes a qui va delegar responsabilitats dins de l'estructura del moviment de la joventut de l'Acció Catòlica local.

Els anys cinquanta van ser en molts aspectes una continuïtat dels de la dècada anterior. A poc a poc s'assistí a un canvi en les actuacions des dels ajuntaments, amb plans urbanístics necessaris tant per a la millora de les comunicacions i dels serveis dintre dels municipis. El cas de Granollers és força clar: acords, millores en el subministrament d'aigua potable de propietat privada, acords sobre enllumenat públic, arranjamet de carrers, adquisició de terrenys per a l'ampliació del cementiri, etc. Però el nivell de participació i control ciutadà en totes aquestes decisions era nula, i per tant podia donar lloc a tota mena d'irregularitats i d'especulacions.

Durnat la dècada dels seixanta cal remarcar l'augment poblacional que va causar la immigració. La comarca assistia al naixement de concentracions o barris aïllats i mal urbanitzats per a la població immigrada, més presents a l'àrea més pròxima a Barcelona. Això provocaria una presa de consciència i de denúncia per les condicions existents que seria l'embrió dels moviments sindicals, polítics o simplement associatius, que posteriorment s'organitzarien a la comarca.

El 1960, va néixer i desenvolupar-se el TAC. En un petit local del Casal d'Acció Catòlica Josep Maria Miró va començar a muntar titelles i altres petits espectacles infantils. El TAC va arribar a esdevenir un moviment recreatiu i cultural a favor dels infants molt ben acceptat i dut a terme amb gran entusiasme. Un caire diferent tenia l'ESCA que desenvolupava les seves activitats en una dependència al costat del TAC, també a la casa parroquial. Una de les principals activitats de l'ESCA era l'organització de la parada de llibres catalans el dia de Sant Jordi, quan aquests no es trobaven encara a les llibreries locals.

Hi ha una altra característica que es posa de manifest en aquesta època: és la irrupció en l'organització i la vida dels actes culturals de la generació nascuda durant o acabada la Guerra Civil espanyola; gent que no van viure directament aquella tragèdia i que ben poc podien recordar dels primers anys durs de la immediata postguerra. Aquest joves intervenien directament en el Patronat, en l'ESCA, en el TAC, van col·laborar a *la Hoja* i van formar l'important grup de la JAC. Aquests joves tenien a les seves mans alguns llibres que anys enrere no podien ser publicats. En aquest sentit, el règim polític que seguia tenint la premsa molt controlada especialment en el camp religiós i de pensament. A nivell de l'estat, moviments com la JOC, la JACF, de nivell internacional, tenien ja la seva organització i els problemes socials a Catalunya començaven a ser preocupants per la gran massa immigratòria que arribava des de les províncies espanyoles pobres. També cal destacar que fins aquests anys el número d'universitaris garriguencs era molt reduït, a partir d'aquests temps eren ja bastants que cursaven estudis superiors. L'estada i els contactes que permetien la Universitat ajudaven ampliar horitzons i a obrir inquietuds.

L'any 1962, va arribar a la Garriga el nou vicari Mn. Jaume Rovira que va aglutinar una part de la joventut integrant-la dins el moviment ja estructurat de la JAC, que en certa manera actuava independentment de la JAC espanyola. El grup de la JAC local estava estretament coordinat amb els altres grups de la comarca. El grup de la JAC de la Garriga va formar part de l'agrupació del Vallès-Baix-Montseny i moltes de les reunions es feien a Granollers, si eren de caràcter general. El tema més important que es treballava era el següent: "Quin és el problema principal del jovent d'aquí?" (Falta d'orientació, falta de formació, falta d'unitat, falta moral, falta de responsabilitat i personalitat, no tenir lloc on trobar-se, etc.).

L'activitat de la JAC va ser intensa durant els anys 1962-63-64 i 65. El moviments cristians de la JOC (Juventut Obrera Catòlica), la HOAC (Hermandad Obrera de Acción Catòlica) i l'ACO (Acción Catòlica obrera) van anar entrant en contacte amb altres moviments de base de caràcter polític (com el cas del PSUC) d'on van sorgir diversos intents que finalment cristal·litzaran en la creació de Comissions Obreres.

Entre 1962-1964, la Joventut Agrícola Catòlica (JARC), aglutinà un important sector de jovent de diferents poblacions de la comarca. Les parròquies van fer un paper molt important, no foren pas totes, i en elles es van poguer acollir aquells que conservaven la cultura catalana, la supervivència de la llengua escrita i els que sentien inquietuds culturals progressistes.

Algunes publicacions de la comarca recollien un estol de firmes de persones crítiques amb el sistema. L'obertura propiciada per la nova Llei de Premsa i Impremta (1966) no afleblí el control ideològic sobre les opinions insertes en els articles, i sota diverses argumentacions continuaren les sancions, com testimonien els expedients oberts al Full Parroquial de la Garriga. Grups de teatre, excursionistes, els cine-fórum, les publicacions comarcals, la canço catalana i actes diversos a les esglésies de la Garriga, Marata, o Llerona, sota vigilància governativa però emprades per la jurisdicció eclesiàstica (1968), eren, entre d'altres, expressions visibles de la contestació contra el règim.

El sindicat CCOO, fundat a Barcelona el 1964, buscava implantació al Vallès Oriental. L'estat d'excepció implantat el 1969 va provocar que sindicats o partits s'unissin per assolir un sistema democràtic.

La Comissió de l'Assemblea de Catalunya tingué la seva connexió a la comarca a través de diverses persones, algunes de les quals militaven en el front Ensenyant del PSAN, en el MSC, en el PSUC i CCOO. L'Assemblea de Catalunya, nascuda el 7 de novembre de 1971, es va anar expansionant a la comarca (algunes persones de la zona havien participat en el seu acte funcional). Gent de diversos pobles es coordinaven passant-se els acords presos en les diverses instàncies o de petits escamots que actuaven a les poblacions de la comarca. Diverses persones foren detingudes per llançar pamflets criticant el sistema franquista. Una xarxa formada per advocats de la comarca i de fora d'ella va servir d'organització i ajuda a l'organització assembleària.

A la comarca hi havia una àrea d'influència política i sindical per part de Granollers i Mollet. L'activitat política creixia amb la mobilització popular que l'Assemblea aconseguia de manera cada vegada més important. Però tot i la forta repressió existent al Vallès Oriental, no van poder desarticular-se la infraestructura antifranquista existent. Diverses entitats emparades en la legalitat vigent del moment fundaren delegacions de les Nacions Unides. La Garriga, Granollers, i Mollet, encapçalaren diverses activitats sota unes sigles i uns estatuts que els permeteren fer conferències, taules rodones i altres tasques. Els membres de les associacions que van tenir un important contacte amb els representants a Barcelona de l'Associació de Nacions Unides, van poder disposar de llibres i material cultural que van possibilitar una difusió dels principis democràtics i un apropament major a altres grups de la comarca.

Les associacions nascudes als barris o als pobles (lluita per a millorar les seves condicions d'habilitat i els seu serveis públics.) es constituïren com Associacions de Veïns. Durant els primers anys del setanta es legalitzaren diverses associacions de veïns a la comarca, i per la facilitat d'actuar inicialment sota la tutela de les seves juntes gestores, les activitats anaren creixent. També caldria recordar la presència d'advocats laboralistes a la comarca que van millorar els drets dels treballadors i també de les possibilitats sindicals que podien exercitar. Tampoc es pot deixar en l'oblit la tasca d'un col·lectiu de persones de granollers amb el nom de Solidaritat, que van prestar una important ajuda als detinguts per la repressió franquista. Igualment caldria assenyalar l'activitat de diverses persones vinculades al món de l'ensenyament i que van actuar sota les sigles de CAE -Comitès d'Acció d'Ensenyants contra el franquisme.

Convergència Socialista va ser un dels grups que major pes tingués als voltants del 1975, i una bona part dels seus militants entraren el 1976 al Partit Socialista de Catalunya (PSC-Congrés).

Poc abans de la mort de Franco fou desarticulat a la comarca un grup que actuava sota les sigles FIL (Front Ibèric Libertari), integrat per persones joves, i que foren detingudes i algunes d'elles processades pel Tribunal d'Ordre

Públic. El grup més radicalitzat a la comarca va ser durant el principi de la dècada del setanta PCE, amb una forta implantació a Canovelles.

A la Garriga el desembre de 1976 hi van haver mobilitzacions pels canvis de noms d'alguns carrers, o per l'exigència de dimissions d'alguns regidors dels ajuntaments.

L'11 de setembre es van reunir amplis sectors de les poblacions del Vallès en l'intent de continuar treballant des d'organismes unitaris per l'assoliment del major grau de llibertat i de democràcia per al país.

Durant la primera meitat de 1977, la comarca visqué una sèrie de mobilitzacions populars amb la campanya " Volem l'Estatut".

Les primeres eleccions municipals democràtiques de després de la Guerra Civil i que tingueren lloc el 1979, donaren lloc a l'ocupació de diversos càrrecs en els ajuntaments de la comarca, i a partir d'aquí va començar un procés de democratització.

L'octubre de 1980 es va crear l'Assemblea Independentista del Vallès Oriental. Aquest organisme va editar un parell de números titulats " Portaveu de L'Assemblea Independentista del Vallès Oriental "; el darrer aparegué el gener de 1981.

A través de les diverses convocatòries electorals que hi van haver al llarg de la dècada dels vuitanta, es va anar consolidant la normalització democràtica.

4.- Entrevistes

Per conèixer la realitat d'un poble és necessari analitzar les persones que van viure en ell durant el període de temps d'interès. És per això que he considerat imprescindible, la realització d'entrevistes a persones que van estar vinculades directa o indirectament a diferents moviments socio-polítics del moment. És clar, que tothom no va viure de la mateixa manera el franquisme, per això vull deixar clar, que les explicacions dels entrevistats són el reflexe de les seves experiències.

1º ENTREVISTA

- **Nom:** Joan Garriga i Andreu

- **Lloc i data de naixement:** Vaig néixer a la Garriga el 19 de desembre de 1945.

- **Lloc de residència amb els pares:** Sempre he viscut a la Garriga, però en un curt espai de temps vaig viure a Granollers.

- **Dades familiars:** El meu pare va néixer a la Garriga l'any 1909 i va morir amb 68 anys, és a dir, l'any 1977. La meua mare va néixer l'any 1919, també a la Garriga, i té 81 anys.

- **Treball de pares i germans:** El meu pare va exercir de mestre i la meua mare treballava en una carnisseria. I respecte el treball de germans, no puc esmentar res ja que sóc fill únic.

- **Estat civil i fills:** Estic casat i tinc tres fills (dues noies i un noi).

- **Lloc de residència amb la dona:** La Garriga.

- **Treball i estudis del entrevistat:** He treballat d'advocat, de professor d'història contemporània i actualment, fa tres anys que treballo de director del museu de Granollers. Però, realment considero que la meva professió és de professor d'història contemporània. He cursat els estudis de dret, d'història contemporània i ciències socials.

- **Ambient socio-polític en la família:** L'ambient era de rebuig contra el règim franquista, però mai d'odi. Els meus pares mai em van donar una cultura a favor del general Franco, però em van ensenyar a tolerar les persones que pensaven de manera diferent a nosaltres. Cal remarcar que els meus pares van ser una escola, perquè em van educar amb valors i actituds molt correctes, és a dir, davant de tot em van ensenyar a ser persona.

- **Posició de pares i famílies, en torn de la Guerra Civil:** El meu pare amb 16 anys va haver de marxar en un camp de concentració i això li va provocar frustració, ja que va perdre la seva joventut. La meva mare absolutament igual, va quedar amb una joventut estroncada.

- **Ambient socio-polític en el poble:** Et parlaré a partir de la dècada dels seixanta quan jo tenia 15 anys. Aquesta dècada van suposar per a l'Estat espanyol la sortida de l'autarquia i uns canvis econòmics i socials que deixaren sentir els seus defectes a la Garriga. Entre aquests he de destacar l'allau immigratòria que es produí durant aquests anys, que suposà un important increment poblacional i que alterà pregonament les estructures socials i modelà unes noves formes de convivència. Aquesta immigració em va fer desvetllar de les desigualtats que hi havia dins i fora de Catalunya. Davant d'això, comprens que tot no és uniforme com et preten el sistema que tu ho entenguis.

Un altre fet important que vaig descobrir es que totes les activitats que volia fer havien de passar pel "*Frente de juventudes*". Això et provoca moltes limitacions i prohibicions bastant dràstiques. Tot el que es feia era per via oficial amb un enorme control per part de la Guardia Civil, l'ajuntament, el frente de juventudes, gent que tenia un accés molt directe a la Guardia civil i a l'ajuntament.

- Quina va ser l'empara que vas trobar els 15 anys? L'empara van ser les parròquies. Considero que les parròquies van fer un gran favor a la democràcia. La Juventut Agrícola Rural Catòlica (JARC), aglutinà un important sector de joventut de diverses poblacions de la comarca. Sota l'empara de les parròquies, de diversos capellans joves i d'una metodologia d'anàlisi de les realitats personals i col·lectives dels municipis, la tasca endegada feia anys i consolidada en aquest període proporcionà contactes, coneixements, crítiques i alternatives a l'administració municipal contra la dictadura franquista.

- Ho tenien difícil els qui a través de sindicats de classe o partits volien organitzar-se a la comarca? L'ofegament en què militants sindicals o polítics es trobaven tant per falta de mitjans organitzatius, com per la repressió portada a terme pel règim, van fer que la infraestructura sindical i política contra el franquisme fos molt difícil de consolidar.

- L'accés a la Universitat et va permetre obtenir contactes positius? Sí, perquè l'accés a l'universitat i el contacte amb els cercles polititzats barcelonins em va proporcionar la possibilitat de contactar amb els grups estudiantils més organitzats. La universitat em va permetre deixar les pors i sortir amb molta més força.

- Aparició de la consciència antifranquista: Més o menys, els 14-15 anys. Em despertava molts cops a les nits preguntar-me el perquè de tantes limitacions i prohibicions. Era un noi que tenia il·lusió de fer moltes coses, però quan veia que aquestes il·lusions s'estroncaven començava a sentir dintre la meua consciència rebuig contra el règim franquista. Així doncs, a partir d'aquesta edat va ser quan vaig començar a tenir una consciència antifranquista.

- Els teus pares van influir en aquesta consciència antifranquista? Com t'he dit abans, els meus pares mai em van donar una cultura a favor del règim franquista, però tampoc em van imposar mai una cultura, sinó sempre em van deixar escollir els meus ideals. En veure la forta repressió i prohibició va ser el que em va fer despertar aquesta consciència antifranquista. És a dir, no em va

fer falta cap tipus d'influència per saber realment que aquest règim no connectava amb mi.

- **Quan va començar a trontollà el "Movimiento"?** Als inicis dels setanta. La forta repressió sindical i política emprada amb l'estat d'excepció, els judicis sovintejats a líders o persones de vegades sense cap pes polític, les declaracions oficials amb un llenguatge caducat i feixista, els morts per la policia i les tortures aplicades a comissaria, la repressió estudiantil i la duresa i el control policial a diversos grups esquerranistes, donaven lloc al convenciment que calia endegar feines conjuntes entre sindicats o partits no sempre coincidents en tots els objectius, però vinculats per la finalitat d'assolir un sistema democràtic.

- **Quan va néixer l'Assemblea de Catalunya?** Va néixer el 7 de novembre de 1971 i es va anar expansionant a la comarca. L'Assemblea de Catalunya es mostrava com una plataforma sense precedents al país, amb una tasca clandestina, silenciosa, però efectiva. La gent que hi havia a l'Assemblea era entre 18-30 anys (jo en tenia 25).

- **Quines activitats feieu?** Mai actuàvem violentament. Redactàvem pamflets criticant el sistema franquista i els llençàvem pel campanar o els deixàvem a les bústies de les cases, també feiem pintades en llocs determinats tenint en conta el control de la Guàrdia civil, de confidents o gent afiliada *al Movimiento*. Aquestes activitats es coordinaven amb gent de diversos pobles. És a dir, feiem activitats que despertessin la consciència antifranquista sobre la gent.

- **Us van atrapar algú cop?** Per sort, mai ens van atrapar. esclar, que vigilàvem molt i entre nosaltres hi havia molta confiança.

- **Quines foren la base majoritària de les assemblees locals i comarcals?** El PSAN, JRC, depenent del PSAN i el PSUC, bàsicament, coordinaven parcialment Granollers i la zona d'influència, i Mollet. Però persones d'altres formacions polítiques i independents estretament vinculades per la lluita contra el règim, foren la base majoritària de les assemblees locals i comarcals.

- Has format part d'algún grup polític? Sempre he treballat com independent, ja que treballant com advocat necessitava aquesta independència.

-Has sigut advocat laboralista? Sí, he exercit com advocat laboralista.

-Com es va viure el pas a la democràcia? Tot i la mort de Franco, la democràcia va trobar enormes esculls en les faces més reaccionàries.

L'Assemblea de Catalunya, partits i sindicats de la comarca, continuaren una tasca engegada feia anys, però a partir d'aquells moments amb major tranquil.litat d'ençà de la legalització dels Partit Comunista i la flexibilització de les postures militars.

L'activitat política continuà, amb el convenciment que tot i el retorn de les institucions catalanes, aquestes no eren suficients per les necessitats i exigències que calien després de tant anys de lluita clandestina. Durant la primera meitat de 1977, la comarca visqué una sèrie de mobilitzacions populars amb la campanya " Volem l'Estatut", i la de la consecució de l'amnistia total per aquells que havien lluitat contra la dictadura. El Congrés de Cultura Catalana, la CUPS, les Assemblees Populars, el BEAN, formaven un teixit amb altres grups integrats a L'Assemblea, que tenia cada vegada menor incidència Social, fins que a la pràctica la substituïrien en diverses funcions.

El procés de desamortització popular a la comarca, no es va produir acte seguit de la mort de Franco. Les reivindicacions populars continuaren, presentant programes d'alternativa municipal on s'inclouïen des de qüestions d'ordre urbanístic, sanitari, escolar, i de funcionament polític - va ser el cas de la Garriga el desembre de 1976 - a mobilitzacions pels canvis de noms d'alguns carrers, o per l'exigència de dimissions d'alguns regidors dels ajuntaments.

2º ENTREVISTA

- **Nom de l'entrevistat:** Francesc Carreras Creus

- **Lloc i data de naixement:** El 21 de febrer de 1923 a la Garriga.

- **Lloc de residència amb els pares:** A la Garriga

- **Treball de pares i germans:** En primer lloc, no tinc germans, és a dir, sóc fill únic. El meu pare treballava de llenyataire i la meva mare treballava en la fonda que teniem, que s'anomenava Can Creus.

- **Estat civil i fills:** Estic casat i tinc cinc fills.

- **Lloc de residència amb la dona:** Tota la vida a la Garriga, però menys un període de temps, que anaba del 1975-1982, que vaig marxar a Bèlgica per motius personals.

- **Treball del entrevistat i la seva dona:** La meva dona ha treballat de mestressa de casa i jo en una fàbrica de productes químics d'aquí la Garriga. Però abans de casar-me, aproximadament l'any 1957, vaig treballar d'ajudant tècnic químic en una empresa de Bèlgica durant dos anys.

- **Estudis del entrevistat i la seva dona:** La meva dona té els estudis de bàsica i jo he realitzat batxillerat i també estudis tècnics.

- **Ambient socio- polític en la família:** El meu pare era d'Esquerra Republicana i la meva mare no tenia opcions polítiques. Jo vaig tenir períodes de diferents estils i durant la meva joventud no era catòlic i em sentia atret per les ideologies anarquistes, però quan dic anarquistes no confonguem l'activitat de la Federació Anarquista Ibérica (FAI). Em sentia influenciat amb la teoria anarquista. Després, no et sabia dir amb exactitud l'any però més o menys en

deuria tenir trenta, em va venir la consciència catòlica. Però cal remarcar una cosa, sent o no sent catòlic era antifranquista total. Actualment encara són catòlic i sóc partidari d'Unió Democràtica de Catalunya.

- **Posició de pares i familiars, especialment en torn a la Guerra Civil:** Com t'he dit abans el meu pare era d'Esquerra Republicana i la majoria dels meus familiars també ho eren.

-**Aparició de la consciència antifranquista:** Ara que ho dius no sabia dir-t'ho, perquè sembla que la consciència antifranquista no apareixi sinó que la portis amb tu al nèixer. El que sí que et puc dir, es que vaig ser un antifranquista total i encara ho sóc, éscla! Un motiu fundamental pel qual vaig ser un antifranquista total va ser perquè el meu pare el van condemnar a pressó 19 anys i 1 dia, pel simple fet de pensar diferent respecte unes persones que no es mereixen tenir nom. Per aquest i molts altres motius la meua ideologia mai va ser a favor del règim. El franquisme va estroncar la vida del meu pare, la de la meua mare i també la meua i la de moltes altres famílies. I això no s'esborra!

- **Ambient socio-polític en el poble:** En el poble hi havia de tot i les divisions estaven molt marcades. La gent sense dir les seves ideologies polítiques se sabia perfectament de quin bàndol era cadascún. Però cal destacar, que hi havien més partidaris contra el règim franquista que a favor.

La majoria de joves que anavem a l'escola dels "Germans Maristes", que era catòlica, erem antifranquistes.

L'any 1947, van organitzar tot una sèrie de joves catòlics de la Garriga una gran concentració (primer acte de Catalunya), l'entronització de la Mare de Déu de Montserrat.

- **Vas estar afiliat algún grup?** Sí, a les Juventudes Libertarias (anarquistes). També vaig ser d'Acció Catòlica, però com que no estava afiliat a la Falange no vaig formar part de la junta.

- Quins van ser els objectius a realitzar la lluita antifranquista? Els objectius generals de la gent de lluitar contra el franquisme eren les injustícies que es produïen en tots els aspectes. Però segons la meua opinió, aquí a la Garriga no diria que s'hagués produït una lluita antifranquista. Hi havien activitats clandestines, però la majoria de la gent estava cansada i tenia un gran temor respecte el règim.

- A la Garriga hi havia una forta oposició contra el franquisme? Des del meu punt de vista considero que no.

-Com es va viure el pas de la democràcia? No et puc respondre aquesta pregunta perquè vaig marxar a Bèlgica.

5.- Anàlisi de les entrevistes

Primer de tot si ens fixem en l'edat de cada un observerem una gran diferència. Francesc Carreras va viure la Guerra Civil i la immediata postguerra. En canvi, en Joan Garriga va néixer l'any 1945, per tant no havia conegut la guerra ni la postguerra, és a dir, no va viure directament aquella tragèdia.

Una de les característiques de la immediata postguerra va ser el temor i el recel i, com a conseqüència, el silenci. Parlar, manifestar-se era perillós.

Els dos tenen un important tret en comú: la consciència antifrancista, produïda per les injustícies, les prohibicions i limitacions que exercia el règim. Cal remarcar la persecució impacable del règim contra aquells sectors compromesos amb el sistema polític Republicà, clar exemple el tenim amb els pares dels dos entrevistats

En Joan Garriga quan va començar a tenir inquietuts, aproximadament els 15-16, provocades pel franquisme, i va trobar el suport de la parròquia que l'ajudà a resoldre els interrogants que tenia i connectar amb altres joves contraris al franquisme. La universitat, cal remarcar-la, també li va permetre obtenir contactes, en aquest cas més organitzats. Per Francesc Carreras l'església també va ser molt important, tot i no ser Catòlic en un principi. Això ens permet deduir, que per molt que les autoritats eclesiàstiques estiguessin molt vinculades durant les primeres dècades amb les polítiques a alts nivells (no faltaven mai bisbes acompanyant al Cap de l'Estat) i d'acord amb les seves directrius, els rectors dels pobles sempre havien estat amb contacte amb el poble i la seva gent. A mesura que passen els anys aquest vincle cada cop es va fer més gran fins a generar en molts pobles, és el cas de La Garriga, que sigui la parròquia que es converteixi en el paraigua de moltes activitats i en el foc d'una nova cultura catalana, permetent-ne la renaixença.

6.- Conclusions:

La investigació o estudi d'aquest treball permet extreure que existien grups clandestins al nostre poble opositors al règim franquista, coordinats amb d'altres organitzacions comarcals. La majoria d'aquests grups manifestaven, cautelosament, les seves crítiques, però sempre d'una manera pacífica, sense recórrer a la violència. Algunes d'aquestes organitzacions opositores rebrien el suport de la parròquia, la qual semblava tenir menys control per part de les autoritats.

A part de la gent entrevistada, la qual va ser partícep, directa o indirectament, de diferents organitzacions, també he volgut preguntar a gent que va viure la mateixa època però que no va participar a cap moviment, i quines van ser les seves impressions. Les conclusions que n'he tret és que bona part d'ells coincideixen en que La Garriga va ser un lloc de pas de molta tranquil·litat, on no es van produir confrontacions, reivindicacions amb gran ressò. Per tant, només la gent implicada o afiliada a moviments clandestins, va ser conscient de que hi va haver una participació activa antifranquista. Del treball també n'extrec que la majoria de la població era antifranquista, però per por a represalies, mantenia passivament aquesta actitud.

7.- Altres conclusions:

Un fet important, que han volgut emfatitzar la gent que he entrevistat ha sigut el fet religiós. No oblidem que una bona part de la població del territori català (també en l'espanyol) era religiosa practicant, la gran majoria d'ideologia cristiano-catòlica. Durant la república i va haver una repressió forta per tot el món eclesiàstic, es van cremar esglésies, es van matar capellans i monges, es van sacsejar tombes, i d'altres barbaritats que va fer que una part de la població, tot i que es reconeixia clarament catalana es va oposar al bàndol republicà. Aquest fet va produir un primer trencament dins del front català.

Un altre problema que va tenir el bàndol republicà és que hi formaven part grups o partits polítics amb ideologies molt diferents, de manera que a vegades era difícil establir un front comú vers l'enemic, no només polític sinó també militar; els anarquistes per exemple jugaven a la seva guerra particular.

Al meu entendre, el que vol la gent es viure tranquil·la, sense que això suposi la pèrdua de llibertats. La república havia aconseguit reconeixements importants nacionals catalans (Catalunya com a nació, Espanya com un estat plurinacional), ara bé, el dia dia era difícil davant d'un clima insegur en molts aspectes. La guerra encara va suposar un malestar més accentuat. És per això, que molta gent, tot i no ser partidaria del front nacional, no veien amb tan mals ulls l'entrada de l'exèrcit nacional (quan aquest ja està obtenint victòries per tot Espanya) perquè tenien ganes que d'una vegada per totes la guerra s'acabés (fós qui fós el vencedor) i aconseguir així refer la seva vida amb una millor tranquil·litat.

La repressió que va tenir el català durant la dictadura és per tots coneguts. Alhora de la veritat, la llengua catalana es va continuar parlant a tot el territori català sempre i quan no es parlés en centres o llocs oficials com ara en els ajuntaments. En el nostre poble, a les escoles es va parlar durant molts

anys el castellà, això va ser degut a que es va impulsar una política basada en posar professors d'altres indrets de l'estat que només coneixien el castellà i per tant, les seves classes només les podien impartir amb aquesta llengua. En els esbarjos, entre els alumnes es continuava parlant el català. La Guàrdia Civil també estava constituïda per agents castellano parlants, i per tant, quan algun ciutadà es dirigia cap a ells també ho feien amb castellà.

8.- Valoració personal:

Aquest treball va sorgir amb la idea de conèixer una mica més la realitat que ha viscut la nostra terra al llarg d'aquest segle i, concretament, davant d'un esdeveniment que va marcar una època difícilment oblidada per la gent que la viure, la dictadura. He tingut la sort de néixer en un moment de prosperitat pel nostre país, amb l'establiment de la democràcia, però per valorar la situació actual clar entendre el passat. La possibilitat de poder parlar amb gent especialitzada en el tema amb va acabar de decidir-me per emprendre aquesta tasca que he intentat exposar en aquest treball.

És clar, que cada persona va viure aquesta època de manera molt diferent, i depenent en gran part, del seu estatus social. Però per la majoria de la classe obrera, va ser un moment difícil, sobretot durant els primers anys de la dictadura, on calia tornar a impulsar el país, i sense l'ajut d'una Europa que estava sent sacsejada per la segona guerra Mundial. Dificilment, un es pot posar a la pell de les persones que van viure aquell moment, però la situació que deuriem viure hauria de ser molt precària. Em dona la sensació, que en les dècades posteriors la Garriga, com a d'altres parts de Catalunya, van assumir el seu paper, el paper de que podien viure tranquils sempre i quan no es reivindicuessin davant el règim del moment. La Garriga no es va caracteritzar per ser un centre conflictiu, tot el contrari, la vida al nostre poble va transcórrer amb normalitat sense que la gent manifestés obertament la seva ideologia; tot i que en el fons, la gent de poble ja es coneix i se s'havia qui era d'esquerres i qui de dretes.

Per finalitzar, voldria agrair al senyor Joan Garriga i el senyor Francesc Carreres i Creus per les seves explicacions que m'han donat i la possibilitat d'entrevistar-los, a més els agraeixo la bona disponibilitat que han tingut amb mi en tot moment. Igualment voldria fer-ho, amb el tutor que ha anat seguint aquest treball, el professor Manuel amb el qual també vull agrair-li la paciència que ha tingut amb mi. Espero a més, que aquest treball serveixi per introduir a altra gent en aquest món com és l'història de la nostra terra.

BIBLIOGRAFIA

- *De la Garriga i la seva gent. Martí Sunyol.* Edicions Catalanes, 1983.
- *Revolta i guerra civil a La Garriga (Vallès Oriental) 1936-1939. Joan Garriga i Andreu.* Ed. L'Aixernador, edicions argentonines.
- *La Generalitat de Catalunya en la història.* Edmon Vallès, 1978.
- *Què és Catalunya. Lluís Casassas, Oriol Vergés, Xavier Fàbregas, Francesa Vallverdú, Joaquim Molas, Alexandre Cirici i Maria Ginés.* Edmon Vallès, 1980.
- *La cultura contemporànea a Catalunya.* Edmon Vallès, 1977.
- *La repressió franquista a Catalunya.* Ed. Curial. 1980
- *Oposició antifeixista a Catalunya.* E.R. Edicions catalanes. 1982
- *Història gràfica a Catalunya sota el règim franquista.* Ed. Juventud, Barcelona 1970.

ALTRES DOCUMENTS CONSULTATS:

- *Arxius del centre històric garriguenc (Fundació Mauri).*